

Þórdís Úlfarsdóttir

Matarorð í Íslenski orðabók

Inngangur

Eins og mörgum er kunnugt er nú unnið að endurskoðun Íslenskrar orðabókar, 2. útgáfu frá 1983, hjá Máli og menningu. Ný útgáfa er fyrirhuguð á þessu ári, raunar ekki í formi bókar heldur geisladisks, að minnsta kosti fyrst um sinn.¹

Vinna við 3. útgáfu Íslenskrar orðabókar hefur staðið um alllangt skeið enda er að mörgu að hyggja. Áhersla er lögð á að bæta orðskýringar í bókinni en einnig þarf að gæta að margvíslegum öðrum atriðum. Skulu hér nefnd nokkur þeirra helstu: orðaforði uppflettiorða í bókinni er aukinn á mörgum sviðum, unnið er að nýrri beygingarlýsingu flettiorðanna, farið er yfir framsetningu stórra orða á borð við sumar sagnir og forsetningar og reynt að gera hana skilmerkilegri og læsilegri, millivísanir eru samræmdar, skáletruðum notkunardæmum breytt og þeim fjölgað, og málfræðilegar leiðbeiningar og umvandanir sem víða leynast í bókinni eru smám saman færðar til nútímalegra og nokkuð umburðarlyndara horfs. Ýmis sérsvið bókarinnar hafa einnig verið tekin fyrir og unnin á nýjan leik. Má þar nefna orð í tónlist, grasafræði, líffræði og heimspeki og orð sem snerta tölvur og tækni. Hér mun ég gera grein fyrir vinnu minni við orð sem snúa að mat og matargerð.

Tildrög

Sumarið 1997 byrjaði ég að endurskoða matarorð í Íslenskri orðabók. Þennan flokk orða tók ég fyrir vegna þess að hann var rökrétt framhald af orðum í grasafræði sem ég hafði glímt við þar á undan. Þessir tveir orðahópar skarast töluvert eins og við mátti búast. Orð sem þeir eiga sameiginleg eru nöfn á öllum ætum plöntum, til dæmis *rabarbari*, *hveiti*, *appelsína*, *pipar*, *rifs*, en slík orð höfðu þegar verið afgreidd með grasafræðiorðunum.

¹Greinin var rituð snemma árs 2000 en bókin kom út í árslok 2000 undir heitinu *Íslensk orðabók. Tölvuútgáfa*.

Mér þótti eðlilegt framhald þess verks að bæta inn nýjum matarorðum og skoða þau orð sem fyrir voru í leiðinni, enda kom á daginn er ég hófst handa að matarorðin voru að mörgu leyti illa á vegi stödd í bókinni. Verður nánar fjallað um það á eftir í kaflanum um gamla efnið.

Matarorð í málinu

Matarorð eru hópur orða sem er mjög lifandi og breytilegur í málinu. Nýr og framandlegur matur nemur hér sífellt land, sumar nýjar matartegundir verða á skömmum tíma algengar og hversdagslegar og öðlast sitt eigið heiti á íslensku hafi það ekki verið til staðar áður. Aðferðir við vinnslu og geymslu matar hafa einnig breyst í tímans rás og kallar það á ný orð. Ætla má að eitt hlutverk almennrar orðabókar sé að endurspegla þennan breytilega og vaxandi orðaforða.

Meðal nýlegra orða eru t.d. aldinin *avókadó*, *eggaldin*, *kíví*, *klementína*, *límóna*², ennfremur má nefna *pítsa*, *píta*, *skyndikaffi*, *sojasósa*, *þeytirjómi*, *blandari*, *matvinnsluvél* og matartengd lýsingarorð eins og *fituskertur*, *frostþurrkaður*, *loftskiptur* og *reyksoðinn*.

Gamall þjóðlegur matur þarf líka að eiga sinn sess í Íslenskri orðabók með þokkalegum skýringum. Almennt eru slík orð þegar á sínum stað í bókinni, jafnvel má tala um ofgnótt þeirra þar sem ekki virðist hafa verið reynt að meta vægi einstakra orða þegar þau voru gerð að orðabókarflettum heldur virðist varðveislu- og söfnunarsjónarmið fremur hafa ráðið ferðinni. Við höfum brugðið á það ráð að skera svolítið niður þarna og höfum haft þá reglu að orð skuli standa inni nema ef það finnst ekki í rituðum heimildum eða aðeins sem stakdæmi.³ Aðaláherslan í 3. útgáfu bókarinnar verður á nútímamálfar svo eitthvað þarf óhjákvæmilega að víkja ef bókin á ekki að fara fram úr ákveðinni hámarksstærð. Dæmi um orð sem við höfum af ráðið að sleppa eru m.a. þessi: *ferðasúpa*, *flúrmjöl*, *grasastappa*, *grámmjól*, *gróðrarmjól*, *kökudalur*, *kökudyndill*, *pokaket*, *sultarsúpa*, *svínaflíkki*, *sinabrigsl*, *súrgrautur*.⁴

Verklag og heimildir

Leit að matarorðum

Starfsaðferðir mínar við þennan flokk orða eru allólíkar því verklagi sem ég hef beitt við iðorðakenndari orðhópa ef svo mætti segja, m.a. orð sem heyra undir grasafraði. Í fyrsta lagi eru matarorðin ekki merkt með sérstöku tákni í orðabókinni og getur af þeim sökum verið erfitt að finna þau (þótt hægt sé að nálgast hluta efnisins með því að leita að öllum flettum sem enda á *-brauð*, *-kjöt*, *-matur* o.s.frv.). Í öðru lagi er hér

²Nöfnin á sumum þeirra eru raunar enn nokkuð á reiki.

³Heimildir um gömul matarorð eru einkum Ritmálssafn og Talmálssafn Orðabókar Háskólans og Þjóðháttatextar sem ég greini nánar frá á eftir.

⁴Þeim sem hafa áhuga á þjóðlegum íslenskum mat er bent á bók Hallgerðar Gísladóttur, *Íslensk matarhefð*, sem kom út 1999 hjá Máli og menningu.

ekki um að ræða flokk fræðiorða í ákveðinni grein heldur hluta af daglegum orðaforða allra málnotenda. Upplýsingar um efnið er ekki auðvelt að nálgast skipulega í fáeinum traustum ritum eins og hægt er í mörgum fræðigreinum, heldur verður að leita þeirra í nýjum og gömlum matreiðslubókum, tímaritum og venjulegum bókartextum, einnig þjóðfræðilegum textum þegar um er að ræða orð sem tengjast gamalli matarhefð. Alls hef ég farið yfir um 700 orð sem tengjast mat og matargerð og eru þar matjurtir að mestu undanskildar af ástæðum sem ég nefndi áðan.

Nýtt efni

Sú aðferð sem ég hef beitt til að finna ný matarorð er einkum þessi. Kristín Bjarnadóttir hjá Orðabók Háskólans lét mér í té lista úr Norrænum orðabókarstofni yfir öll orð sem merkt eru ‘matur’ og ‘sælgæti’. Nýr efniviður var að mestu sóttur í þann lista.

Norrænn orðabókarstofn er samnorrænt verkefni sem Orðabók Háskólans hefur átt hlutdeild í. Um er að ræða orðasafn sem var unnið hjá þeirri stofnun á árunum 1994–1995. Það er hugsað sem sarpur sem hægt er að sækja í mestallan virkan orðaforða málsins til að nota við útgáfu orðabóka, einkum tvímálabóka. Orðabókarstofninn er mjög yfirgripsmikill og ekki er hugmyndin að öll orðin þar séu notuð hverju sinni heldur er hægt að sækja þangað úrval sem hentar mismunandi þörfum. Mörg orðanna þar eru einnig flettiorð í Íslenskri orðabók enda var hún eitt þeirra rita sem var orðtekið fyrir orðabókarstofninn. Ný orðtaka fyrir stofninn skilaði aftur á móti í hann nýjum orðaforða sem ekki er í Íslenskri orðabók og þangað hef ég getað sótt mér efni bæði í matarorðaforðann og fleiri svið málsins. Þess verður þó að geta að Norræni stofninn er ekki fullunninn enn.

Dæmi um orð sem eru fengin úr þessu orðasafni eru *beikon*, *grafflax*, *karrí*, *kransa-kaka*, *vorrúlla* og *tepoki*. Þótt ekkert þeirra sé sérstaklega nýtt í málinu hafa þau samt ekki verið flettur í Íslenskri orðabók.

Nokkur rit hafa einnig nýst mér til orðtöku fyrir matarorðavinnuna og er þar einna gagnlegast ritið *Næringarefnaöflur* (Ólafur Reykdal 1996), og auk þeirra matreiðslubækur og blöð af ýmsu tagi sem ég mun ekki fjalla frekar um hér.

Ritmálsskrá Orðabókar Háskólans

Ritmálssafn Orðabókar Háskólans er safn dæma úr rituðu máli frá 1540 til vorra daga (árið 1540 miðast við upphaf prentaldar á Íslandi). Ritmálsskrá nefnist ritmálssafnið þegar það er komið í tölvutækt form.

Ritmálsskráin er ómissandi hjálpartól við orðabókargerð, ekki síst þegar þarf að meta hversu virkt orðið er í málinu, þ.e. hversu oft það kemur fyrir í rituðum heimildum og á hvaða tíma. Þó verður alltaf að hafa í huga að þessi skrá er fjarri því að vera fullkomin. Hún gefur stundum svolítið skakka mynd af tungunni og eru matarorð á seinni hluta 20. aldar einmitt eitt þeirra sviða þar sem nokkur eyða er í orðtöku úr ritum. Því ber að túlka upplýsingar sem eru fengnar úr Ritmálsskránni með fyrirvara og varúð og ekki á að hropa að ályktunum eins og að orð sem ekki finnast þar séu „ekki til“. Engu að síður er hún mikil hjálparhella orðabókarmanna, einkum eftir því sem tölvutækum

dæmum fjölgar í gagnagrunninum sem skráin er geymd í. Ef dæmi um orð finnst ekki í tölvunni er alltaf er hægt að fara og fletta í sjálfum seðlunum, en það er ákaflega seinleg vinna.

Þjóðháttatextar

Á 7. áratugnum var byrjað að senda út um landið spurningalista á vegum Þjóðminjasafnsins. Spurningarnar snertu t.d. búskaparhætti, ýmsar hefðir og siði, helgiöld o.fl. Svör manna hafa verið tölvuskráð og er skipt niður í nokkra tugi efnisflokka sem ég hef haft aðgang að hjá Orðabók Háskólans. Þeir flokkar sem hafa einkum nýst mér við þetta verkefni eru *brauðgerð*, *eldhús*, *fjallagrös*, *matargerð* og *matur*. Þarna er samankomin mikil vitneskja um gamla matarhætti þjóðarinnar og er hún ómetanleg þegar vega þarf og meta orðabókarskýringar við matartegundir sem nútímamenn þekkja ekki af eigin raun en voru vel þekktar eða algengar áður fyrr. Dæmi um slík matarorð eru *farðasmjör*, *grasastýngur*, *heilastappa*, *hleypiostur*, *lýsisbræðingur* og *mörflot*.

Gamla efnið – breytingar

Nú mætti spyrja: þarf eitthvað að vera að breyta matarorðunum í Íslenski orðabók – burtséð frá því að bæta við nýjum orðum? Eru skýringarnar ekki nógu góðar eins og þær eru?

Því er til að svara að margar skýringar væri hægt að færa til talsvert betri vegar í bókinni. Sumar þeirra hafa fullgamaldags yfirbragð, aðrar eru ónákvæmar eða óþarflega knappar, enn aðrar verða að teljast ankannalegar. Mun ég bregða upp nokkrum dæmum um þetta.

Dæmi um skýringu sem ekki hljómar sérlega nútímalega er:

matarolía kv feitiolía, framleidd úr aldinum olíutrésins

Endurskoðuð hljóðar skýringin svo:

matarolía kv fljótandi plöntufeiti, unnin t.d. úr olífum eða sólblómafræjum

Önnur skýring sem einnig er harla gamaldags er:

undanrenna kv mjólk sem rennt hefur verið undan rjóma í stöðnu trogi eða skilin frá rjóma í skilvindu

Íslensk orðabók gefur engar upplýsingar um hvað *staðið trog* merkir, það orðasamband er hvorki að finna undir *standa*, *staðinn* né *trog*. Látlausari skýring og réttari við nútímaaðstæður er eitthvað á þessa leið:

undanrenna kv hinn fitusnauði hluti mjólkur sem verður eftir þegar rjóm-inn er skilinn frá

Það sem kalla mætti lítt hugsaða skýringu finnst t.d. við orðið *baunakaffi*:

baunakaffi H kaffi úr ómöluðum baunum (heimabrenndum)

Í orðinu *baunakaffi* felst hinsvegar að kaffidrykkurinn er eingöngu búinn til úr kaffibaunum (möluðum að sjálfsögðu) með engum viðbættum kaffibæti sem kaffi var mjög oft drýgt með á fyrri hluta 20. aldar. Ég reyni að láta viðgerðu skýringuna sýna þetta:

baunakaffi H kaffi búið til úr kaffibaunum, án kaffibætis

Annað dæmi um einkennilega skýringu er *álegg*:

álegg H áskurður, viðskurður (á smurt brauð, t.d. ostur)

Hér hlýtur að vakna sú spurning hjá mörgum lesenda hvað *áskurður* og *viðskurður* merkja. Svona sjaldséð orð eru ónothæf sem skýringarorð í orðabókartexta. Þar að auki er annað þessara orða, *viðskurður*, ekki fletta í orðabókinni. (*Áskurður* var raunar algengt orð fyrr á árum en heyrir ekki oft nú til dags.) Skýringunni höfum við breytt á þennan veg:

álegg H ostur, kjötsneiðar o.þ.h. sem haft er ofan á brauð og pitsur

Sumar skýringar hljóma ankannalega og eru jafnvel broslegar:

1) **kinda-kjöt** H ket af sauðfé

2) **kjötvörur** KV FT vörur búnar til úr kjöti

3) **sakkarín** H svo til næringarlaust efni (unnið úr steinkolatjöru), margfalt sætara en sykur

Í dæmi 1) höfum við breytt *ket* í *kjöt*.

Í dæmi 2) breytist skýringin í:

kjötvörur KV FT (unnið) kjöt og kjötafurðir, einkum sem verslunarvara

Og dæmi 3) hljóðar nú svona:

sakkarín H tilbúið sætuefni, oft í litlum töflum sem settar eru í drykki

Næsta dæmi sýnir skýringu þar sem lesandinn er engu nær eftir að hafa flett upp orðinu:

unghæna KV ung hæna

Því hefur verið breytt á þennan veg:

unghæna KV varphæna að tveggja ára aldri

Fleira má nefna hér til að rökstyðja að oft er hægt að betrubæta skýringarnar, m.a. óþarflega ónákvæmar skýringar þar sem notað er orðalagið „sérstök tegund“:

sandkaka kv sérstök tegund kaffibrauðs

hjónabandssæla kv sérstök tegund kaffibrauðs

jólakaka kv sérstakt kaffibrauð með rúsínum í

ragú H sérstakur kjötréttur

piparkaka kv krydduð kökutegund

Þessar skýringar hljóða nú svo:

sandkaka kv ljós formkaka, venjulega aflöng

hjónabandssæla kv kaka búin til úr haframjöli, sultu og fleira

jólakaka kv ljós formkaka með rúsínum í

ragú H pottréttur úr niðurskornu kjöti, fiski eða grænmeti: *fiskragú*

piparkaka kv krydduð brún smákaka

Næstu tvö dæmi sýna að ekki er alltaf heppilegt að taka seinni lið samsetts orðs og nota sem skýringarorð:

garðávöxtur K ávöxtur úr matjurtagörðum, kartöflur

sviðasulta kv sulta búin til úr sviðum

Þessar skýringar breytast svo:

garðávöxtur K grænmeti úr matjurtagörðum, s.s. kál og kartöflur

sviðasulta kv kjöt af sviðum í hlaupi

Stundum er hægt að leyfa sér þetta en ekki í þessum tilteknu dæmum því fjarstæða er að kalla kartöflur og kál „ávexti“ og sviðasulta er ekki „sulta“ í almennasta skilningi þess orðs. Í orðum eins og ‘*grillkol* H FT kol ætluð á útigrill’ gengur slík skýring hinsvegar ágætlega upp.

Eftirfarandi skýring verður að teljast röng:

lyftiduft H ger, gerduft

Skýringin verður nú:

lyftiduft H efni notað í bakstur (blanda af matarsóða og fleiri efnum) til að hann lyfti sér

Ósamræmis gætir líka víða í skýringunum. Það hefur verið viðamikilið starf að reyna að minnka það þótt það komi reyndar ekki verst fram í þeim flokki orða sem hér er til umræðu. Ég skal þó nefna dæmi um ósamræmi sem auðvelt hefði verið að afstýra, en það eru hinar hliðstæðu sagnir *linsjóða* og *harðsjóða*:

linsjóða s: *l. egg* sjóða egg stutt svo að það verði ekki hart; andrætt *harðsjóða*

harðsjóða s sjóða mikið: *harðsoðið egg* þ.e. rauðan er ekki lengur fljótandi

Með því að gæta samræmis milli þessara tveggja skýringa gæti þetta hljóðað eitthvað á þessa leið:

linsjóða s sjóða (egg) nógu stutt til að rauðan sé fljótandi, sbr. *harðsjóða*

harðsjóða s sjóða (egg) nógu lengi til að rauðan harðni, sbr. *linsjóða*

Ástæður þess að matarorðum er í mörgu ábótavant eru ekki ljósar. Ég hef þó veitt því eftirtekt að orð sem varða þjóðlegan mat þarfnast einna síst endurbóta, orð eins og *áfir*, *grjúpán*, *hagldabrauð*, *hræringur*, *magáll* og *ónbrauð*. Vera kann að hið sögulega samhengi sem slík orð koma oft fyrir í hafi haft einhver áhrif þarna á. Varðandi venjulegri matarorð dettur mér í hug að skýringin sé að einhverju leyti fólgin í því að rosknir karlmenn sömdu allar orðskýringar fyrir 2. útgáfu bókarinnar á 8. áratugnum.⁵ Orð sem tilheyrðu að mestu leyti vettvangi kvennastarfa þóttu kannski ekki spennandi viðfangsefni fyrir orðabókarhöfunda, þessi hversdagslegu eldhúsorð hafa e.t.v. ekki þótt þess verð að mikil vinna væri lögð í þau. En þetta eru einungis getgátur. Ég veit ennfremur af fenginni reynslu að þetta eru síður en svo auðveld orð að skýra, m.a. af því að það er oft persónubundið hvaða merkingu menn leggja í orð eins og *kjötsúpa* og *rauðgrautur*, svo tvö dæmi séu tekin, stundum er það jafnvel tilfinningamál því þessi orð virðast oft snerta einhverja taug í mönnum sem tengist uppvexti þeirra og æskuárum. Það er því vissara að feta sig áfram af ýrtruðu varkárni þegar skýring er samin við slík orð.

Yfirllestur

Ekki er allskostar heppilegt að einn og sami aðili fullvinni flokk orðabókarskýringa án þess að aðrir komi þar við sögu. Best er að leita viðbragða hjá öðrum (venjulega vinnufélögum) áður en orðskýring er endanlega bókfest og má þannig oft finna réttara eða heppilegra orðalag og jafnvel afstýra misskilningi. Við matarorðavinnuna leitaði ég fyrst liðsinnis hjá Kristínu Bjarnadóttur og Guðrínu Kvaran orðabókarkonum og það

⁵Byrjað var að setja bókina í prentsmiðju í janúar 1975 samkvæmt formála Árna Böðvarssonar.

þær að gagnrýna efnið. Þær lásu það yfir og bentu á margt sem miklu betur mátti fara. Mörður Árnason umsjónarmaður endurskoðunarverksins las einnig textann og gerði við hann fjölmargar athugasemdir. Að öllu samanlögðu hafa þessi skoðanaskipti leitt til mun betri orðskýringa þótt eflaust sé hægt að gera betur enda getur oft verið ákaflega vandradað að réttu orðalagi.

Að lokum

Þessi greinargerð hefur verið sett saman til að varpa dálitlu ljósi á vinnubrögð við endurskoðun og samningu orðabókargreina sem varða matarorð og þann vanda sem við er að etja. Á öðrum sviðum málsins þarf að nota aðrar aðferðir en þær sem hér er lýst því hvert fag hefur sín séreinkenni. Hvernig til hefur tekist með þennan hóp orða kemur síðan í ljós þegar 3. útgáfa Íslenskrar orðabókar kemur út. Ef skýringarnar eru skiljanlegar lesendum og verða þeim til einhvers gagns er tilganginum náð.

Heimildir

Gagnasöfn Orðabókar Háskólans.

Íslensk orðabók handa skólum og almenningi. 1983. Önnur útgáfa aukin og bætt.

Ritstjóri: Árni Böðvarsson. Bókaútgáfa Menningarsjóðs, Reykjavík.

Íslensk orðabók. Tölvuútgáfa. 2000. [3. útg. af ÍO.] Ritstjóri: Mörður Árnason. Edda, Reykjavík.

Kristín Bjarnadóttir. 1998. Orðaforði í skýringum. *Orð og tunga* 4:33–43.

Mörður Árnason. 1998. Endurútgáfa „Íslenskrar orðabókar“. Stefna — staða — horfur. *Orð og tunga* 4:1–8.

Ólafur Reykdal. 1996. *Næringargildi matvæla — næringarefnatöflur*. Námsgagnastofnun og Rannsóknastofnun landbúnaðarins, Reykjavík.